

Famil MƏDƏTOV

AMEA Folklor İnstitutu, doktorant

E-mail: familmadatov11@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.4.144>

FUAD KÖPRÜLÜNÜN TƏDQİQATLARINDA MƏRASİM FOLKLORUNA ELMİ-NƏZƏRİ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: F.Köprülü, folklor, mərasim, şamanizm, inanc, dünyagörüşü

SUMMARY

SCIENTIFIC-THEORETICAL ATTITUDE TO THE CEREMONIAL FOLKLORE IN THE RESEARCH OF FUAD KOPRULU

Thanks to the examples of folk creativity, which are related to the national values and genetic characteristics of the Turks, this society has been able to preserve its ancient characteristics, traditions, and system of habits. It is a well-known fact that the oral folk creativity based on the written literature enriched it artistically and philosophically from time to time. In this sense, the study of oral folk literature is very important in terms of studying the historical past, customs, everyday life, religious ceremonies, beliefs and rituals of the people, and at the same time, it is considered one of the most valuable sources for studying the sources of ideas and stages of formation of written literature. Since F.Koprulu was connected with the people's creativity with his whole existence, he came under an extremely large burden on his own. The study of the origin of the literature of the Turkic peoples, its formation and development stages, occupies one of the important places in his scientific research. The eminent scientist made use of the methods in keeping with the advanced world scientific-theoretical thinking and turned the folklore examples that uniquely preserved the early period artistic thinking of the Turkish people, the spiritual world and ethnography of this ethnic group formed over the centuries, into the main scientific direction of his research. F.Koprulu's scientific-theoretical views on ceremonial folklore and its artistic-aesthetic features are also very important in this regard.

Key words: F.Koprulu, folklore, ceremony, shamanism, belief, outlook

РЕЗЮМЕ

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД К ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРУ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Ф. КЕПРЮЛЮ

Благодаря национальным ценностям и генетической характеристики тюрков, которые связаны с образцами народного творчества, смогли сохранить свои первоначальные черты, традиции и систему привычек. Хорошо известно, что устное народное творчество на основе письменной литературы время от времени обогащалась в художественно – философском отношении. В этом смысле устная народная литература очень важна с точки зрения изучения исторического прошлого, традиций, труда, религиозных обрядов, верований и обрядов людей, а также источников идеи письменной литературы, которые считаются одним из наиболее ценных источников для изучения этапов формирования. Ф. Кеprüлю в одиночку оказался под огромным бременем, потому что он был связан с народным творчеством во всем своем существовании. Изучение происхождения литературы тюркских народов, исследование этапов развития, в которых она сформирована, является одним из важных моментов в ее научных исследованиях. Выдающийся ученый, воспользовавшись методами, которые идут в ногу с передовой мировой научно-теоретической мыслью, использовал раннюю художественную мысль тюркских народов, фольклорные образцы, сохранил сформировавшиеся веками духовный мир и этнографию этноса, сделал их главным научным направлением своих исследований. Научно-теоретические взгляды Ф.Кеprüлю на обрядовый фольклор и его художественно-эстетические особенности, также очень важны в этом отношении.

Ключевые слова: Ф.Кепрюлю, фольклор, обряд, шаманизм, поверье, мировоззрение

Məsələnin qoyuluşu. Türk xalqlarının folklor irsində mərasim folkloru mühüm ideya-bədii xüsusiyyətlərinə malikdir. Mərasim folkloru ilə bağlı F.Köprülü diqqətçəkən elmi mülahizələr irəli sürmüş, onun türk xalqlarının etnopsixoloji dünyaduyumunda dərin izlər buraxdığını göstərmişdir.

İşin məqsədi. F.Köprülünün mərasim folkloru və onun bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlərinin təhlili.

F.Köprülünün mərasim folkloru ilə bağlı araşdırmaları yuğ (matəm) ayininin arxaik köklərini, ilkin mənbəyini əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tədqiqatçı Orxan kitabələrində yuğ ayini haqqında aparılan araşdırmaları nəzərdən keçirmiş, hunlar zamanında bu barədə olan tarixi mənbələrə, Çin, Monqol, Göytürk qaynaqlarına istinad etməklə daha əski çağların mənbələri fonunda matəm ayinlərinin əsas mənzərəsini canlandırmışdır. Gəlinən qənaətə görə, matəm mərasimləri olan yuğlara ilkin olaraq Orxan kitabələrində təsadüf olunsa da, onun tarixi bir qədər də əvvəllərə gedib çıxır (Köprülü, 1989: 92-97).

İslamiyyətdən öncəki dövrün bədii mənzərəsini canlandıran yuğ və ya sağu adları ilə adlandırılan mərsiyə gələniyi islam dininin yayılmasından sonra ərəb ədəbiyyatından da qidalanmışdır. Kərbəla matəmi mərsiyə və aşıq ədəbiyyatını yeni ideya və motivlərlə zənginləşdirmişdir. İslam mədəniyyətinin türk bədii düşüncəsinə göstərdiyi bir sıra təsirlər də F.Köprülü tərəfindən təfərrüatlı şəkildə araşdırılmışdır. Bu haqda Y.K.Taştan "*Türk edebiyatı ders notları*" kitabında bəhs etmişdir. Yeri gəlmişkən, burada F.Köprülünün xalq ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox tədqiqatlarına da toxunulmuş, onun bu sahədəki xidmətləri təhlil obyektini kimi işıqlandırılmışdır (Köprülü, 2014: 9).

Yas mərasimində şeirlə bərabər musiqidən də istifadə edilmişdir. Belə mərasimlərdə qopuz və daha sonralar isə sazla ifa olunmanın xüsusi bir ənənə halı almasına F.Köprülü öz tədqiqatlarında münasibət bildirmişdir. Təkcə türk xalqlarında deyil, başqa toplumlarda da dəfnin musiqi ilə müşayiət olunması belə ayinlərin ümumbəşəri mahiyyətindən xəbər verir. Sonrakı tarixi gedişatlar dəfndə musiqinin müşayiətini azaltdı və onu müəyyən qədər məhdudlaşdırdı. Belə ki, islam dininin meydana gəlməsi dəfn ayininə yeni qaydalar gətirdiyi kimi, musiqinin də buradakı fəal mövqeyinə zərbə vurdu.

Qeyd edildiyi kimi, yuğ-matəm ayininin yaranma tarixi qədimlərə gedib çıxır. E.Əlibəyzadə də insanlıqla birgə yaranan ağıların müasir dövrə şumer abidələri vasitəsi ilə gəlib çıxdığını göstərir (Əlibəyzadə, 2007: 42).

F.Köprülü tədqiqatlarında xüsusi olaraq vurğulayır ki, hunlar dövründə də belə mərasimlərin icra olunmasına rast gələ bilərik. Öləninin varlı və kasıb olmasından asılı olaraq məzarını müxtəlif daş-qaşların əvəz etməsi, qulların onun uğrunda dəfn olunması ibtidai mədəniyyətin qərribə adətlərindən idi. Günahsız qulların edam edilməsinin bir səbəbi də onların hüquqsuz və dəyərsiz olması ilə

bağlı idi. Bununla bərabər onu da qeyd edək ki, əcdadlarımız olan qədim insanlar “ölümün əsl mahiyyətini başa düşmədiklərindən” belə bir yanlış addım atmış, ayrı-ayrı şəxslərin ölməzliyi haqqında əfsanələr yaratmışdılar. Bütün bunlar təbii-fiziki proseslərə qeyri-şüuri baxışın nəticəsi kimi maraqlı doğurmaqla həmin dövrün insan psixologiyası, davranışı, inanc və ayinləri haqqında müəyyən qənaətlərə gəlməyə əsas verir.

F.Köprülü matəm ayinlərinin yalnız ölənin şərəfinə söylənmiş mərasimdən ibarət olmadığını xüsusi vurğulamış, bununla onun məzmun dairəsini genişləndirmişdir. Belə ki, bu ayinlər ilkin bədii-estetik baza rolunu oynayaraq sonradan yaranmış bir sıra folklor örnəklərinin təşəkkülündə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynamışdır. Tədqiqatçıya görə, qəhrəmanlıq dastanlarının əksəriyyətinin ilkin əsasını bu ayinlər təşkil etmişdir. Bu da onu göstərir ki, *“ibtidai mədəniyyət ilk baxışdan bəsit, sadə görünsə də, onun mahiyyət etibarilə nə qədər dərin ideyaya malik olduğu özlüyündə aydınlaşmış olur”* (Xəlil, 2014: 10).

Təbiidir ki, türk xalqlarının folklor nümunələri arasında müştərək cəhətlər çoxdur. Yas mərasimlərində geniş istifadə olunan ağularla bağlı F.Köprülünün göstərdiyi ümumi müddəalar Azərbaycan mühitində formalaşmış olan bu tipli mənbələrlə oxşarlıq təşkil edir. Folklorşünas Ə.Cəfəroğlu *“Azəri türk həyatında batil etiqadlar”* (Cəfəroğlu, 1939) adlı məqaləsində bu haqda maraqlı məlumatlar vermişdir. Ölüyə göstərilən böyük ehtiram, dəfn mərasiminin kədərli musiqi ilə müşayiət olunması, bu nəğmələrin ölənin mövqeyinə, yaşına uyğun şəkildə icra olunması və s. kimi səciyyəvi etiqadlar müştərəkliyin bariz nümunələridir.

Ağuların tədqiqinə F.Köprülünün diqqət yetirməsi təsadüfi deyildir. Çünki şifahi xalq ədəbiyyatının ağı janrı əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinə görə xüsusi önəm daşıyır. Bu mərasimlərdəki yüksək emosionallıq, xüsusi mənəvi atmosfer yas mərasimində kövrəlmiş və daha da həssaslaşmış insanların psixologiyasında silinməz izlər yaradır. Mərhumun keçmiş olduğu həyat yolunun sadalanması hər bir insanda məsuliyyət hissini gücləndirməklə onlarda nümunəvi bir ömür yaşamağa olan meyli artırır, sanki ömrün sonunda qurulmuş imtahana hazırlaşmaq anlamını xatırladırdı.

Bütün belə qəribə inancların əsas ideya qaynaqlarının nə ilə bağlı olması sualına gəldikdə isə ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, ilkin mifik, arxaik təsəvvürə görə, öləndən sonra insanın həyatına son qoyulmur, əksinə, daha firavan və məzmunlu yaşayışın əsası qoyulur. Tədqiqatçı həyatını dəyişən insanın dəfn olunarkən özü ilə birgə ərzaq məhsullarının, bişirilmiş ətin və digər zəruri əşya və istehlak məhsullarının da məzara qoyulmasını bununla əlaqələndirirdi. O, bu ənənənin tarixi köklərinin qədimliyini və inkişaf mərhələlərini göstərmək üçün Çin, Monqol mənbələrinə, Herodotun qeydlərinə, Orxon kitabələrinə nəzər salmaqla faktların əyaniliyini sübutlara əsaslanmaqla göstərir. Bütün deyilənlərlə bərabər, onu da vurğulamaq lazımdır ki, ölənin

var-dövləti ilə bərabər dəfn olunması yəsda iştirak edən insanların bu dünya malına hərisliyinin mənasız olduğunu bir daha göstərmiş olur.

Bu baxımdan, Turanın qüdrətli hökmdarı Alp Ər Tonqaya həsr olunmuş ağı diqqətəlayiq nümunələrdəndir. Qüdrətli dövlətin hökmdarı kimi türk xalqının nüfuzunu yüksəldən böyük bir şəxsin ölümü ilə dövlət başsız qalır, torpaqları yadellilər tərəfindən tapdalanır, əhalisi isə siyasi asılılığa, işgəncələrə məruz qalır. Birdən-birə nizamlı həyat təzi yaşayan türkün faciələrə məruz qalması onların yanıqlı dillə, böyük həyəcanla Alp Ər Tonqaya qoşduqları ağıda öz poetik əksini tapmışdır:

*Alp Ər Tonqa öldümü,
İzsiz amun qaldımı,
Ödlək öcün aldımı,
İmdi yürək yırtılır*

(Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2004: 46).

Türklərin dini inanclarını sosioloji nöqteyi-nəzərdən araşdıran F.Köprülü Z.Göyalpın “*Türk törəsi*” (Göyalp, 1923) kitabını mənəvi mədəniyyət tarixini – folklor, etnoqrafiya, adət-ənənələr və s. öyrənmək baxımından qiymətli mənbə kimi qeyd edir.

F.Köprülüyə görə, türk mədəniyyətini kifayət qədər geniş planda araşdırmaq üçün Çin, ərəb və fars mənbələrində yetərli bilgilər vardır ki, onları tədqiq, təsnif edib etnoqrafik müşahidələrlə müqayisə etməklə mühüm nəticələr əldə etmək mümkündür. F.Köprülünün tədqiqatları içərisində əski türklərin dini ayinləri, inanc sistemləri də mühüm yerlərdən birini tutur. O, türk xalqlarının qədim mərasimləri içərisində yağmur daşı haqqında tədqiqatlarında bir sıra mühüm məsələlərə toxunmuşdur. Bu araşdırmalar türklərin dini mərasim və ayinlərinin tədqiqatdan kənar qaldığı bir zamanda xüsusi elmi aktualıq kəsb etmiş, sonrakı araşdırmalar üçün faydalı qaynaq rolunu oynamışdır.

Alim xüsusilə M.Kaşğarının “Divan”ını fərqləndirir, türk xalqlarının inanclar sistemi, adət-ənənə və mərasimləri haqqında mühüm bir qaynaq kimi qiymətləndirdiyi bu əsərdə yada mərasimi haqqında M.Kaşğarının fikirlərini onun şəxsi müşahidələri kimi yüksək dəyərləndirir.

“Divan”da şamanlıqla, qanlıqla əlaqələndirilən yada daşı vasitəsilə yağış və qar yağdırıldığı, külək əsdirildiyi göstərilir. M.Kaşğari yağış çağırma mərasimi kimi diqqəti çəkən bu ayin haqqında belə yazır: “*Mən bunu yağma ölkəsində öz gözümlə gördüm. Orada yay vaxtı bir yağın baş vermişdi. Bu sürətlə qar yağdırıldı və ulu Tanrının izni ilə yağın söndürüldü*” (Kaşğari, 2006: 11). Görünür ki, icra olunan yağışçağırma ayininə M.Kaşğarının özü də inanıb. Onun bu fikirlərini öz məqaləsində qeyd edən F.Köprülü ayinlə bağlı ətraflı məlumatlar versə də, M.Kaşğari kimi o da, bu mərasimin mahiyyətini, yaranma səbəblərini izah etməmişdir. Görünür, yada daşının mahiyyətini araşdırmaq F.Köprülünün də nəzərindən qaçmışdır. Məsələn, bununla bağlı

olaraq qeyd edə bilərik ki, S.Ə.Şirvani yağış yağdırma mərasiminin mahiyyətini “*Allaha rüşvət*” adlı satirasında ifadə etmişdir. Quraqlıqdan bezmiş kənd camaatı yağış yağdırmaq üçün yada daşından deyil, nəzirdən istifadə edir. Satiranın tələblərinə uyğun olaraq S.Ə.Şirvani bunu kəskinləşdirərək Tanrıya rüşvət vermək kimi mənalandırır. Həmin pulu kəndxuda meşəyə gedərək Allah zənn etdiyi hiyləgər bir məmura verir və o da söz verir ki, növbəti gün yağış yağdıracaq. Təsadüfən həmin gün qüvvətli yağış yağır, kənd əhalisinə böyük ziyan dəyir. Bunu görən avam camaat yenə də məsələnin mahiyyətini dərk etməyərək belə qənaətə gəlir:

Dedilər: – Ol xudayi –biminnət

Harda görmüşdü min tükən rüşvət?

Pulu çox gördü, eylədi ifrat,

Deyəsən ki, atıbdı həbbi-nişati (Şirvani, 2005: 88)

Eyni üsuldan istifadə edən M.F.Axundov da bilərəkdən “*Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur*” əsərində dərvişin Parisi yıxacağına söz verməsi ilə şəhərin tarixi inqilab nəticəsində dağıdılması hadisəsini eyni vaxta salır (Axundov, 2013:16-34).

F.Köprülünün araşdırdığı və ondan sonra meydana gələn yada mərasimi ilə bağlı digər tədqiqatların ümumi səciyyəvi cəhətlərini müəyyən etsək, görərik ki, yağmur daşı müqəddəslik, qutsallıq simvolu kimi mistik-sehrli xüsusiyyətləri ifadə edir, insanların təbiət qüvvələrinə təsir edə biləcəklərini göstərir. Onu da əlavə edək ki, bu inanclar şamanizmin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, misilsiz tərbiyə məktəbi kimi də xüsusi önəm kəsb edir və bunların vasitəsilə insan özünü daima tanrının nəzarətində hiss edərək təcridən kamilləşir.

Şamanizm haqqında olan elmi-nəzəri, dini-ideoloji mülahizələri isə ən ümumi şəkildə iki qrupda təsnif etmək olar. Bir qisim tədqiqatçılar şamanizmin türklərin ən əski dini olduğunu qəbul etdikləri halda, başqa bir qrup tədqiqatçılar isə doğru olaraq onun bir din hadisəsindən daha çox dünyagörüş, inanc sistemi olduğunu qəbul edir.

F.Köprülü tədqiqatlarında türklərin dini dünyagörüşü ilə bağlı bir sıra məsələlərə toxunmuş, şamanizmin islamiyyətdən öncə əski türklərin dini olduğunu irəli sürmüşdür. O, “*Türk tarix-i dinisi*” kitabında islam öncəsi dini sistemlərdən danışarkən türk-tatar qövmlərinin ən əski dövrlərdən şamanizmə bağlı olmasını göstərirdi. Tədqiqatçı şamanların qədim türklərin dini-mənəvi həyatında oynadığı mühüm funksiyalardan biri olan ruhlarla insanlar arasında əlaqə qurmaq, xəstələri sağaltmaq, gələcəkdən xəbər vermək və s. kimi qeyri-adi xüsusiyyətlərini göstərməklə onların ictimai-siyasi sferada olan yerlərini müəyyənləşdirə bilmişdir. Şaman sənətinin özəlliklərindən danışarkən F.Köprülü onların adı insanların görə bilmədiyi bir sıra mistik-sehrli varlıqlarla əlaqə quraraq faydalı nəticələrə gəldiklərini vurğulayır. Bundan başqa, o, qeyd edir ki, şamanlar insanların avamlığından və cəhalətində yaşamalarından

istifadə edərək onları qorxu içində saxlayır, bununla da öz niyyətlərini asanlıqla həyata keçirməyə nail olurdular (Köprülü, 2005: 64). Bütün bunlar şamanların cəmiyyət içində sehrli qüvvə kimi nüfuzlarını görünməmiş şəkildə artırır.

F.Köprülünün şamanizmi türklərin ilk dini adlandırması sonrakı dövrdə aparılan tədqiqatların nəticəsində öz elmi aktuallığını itirsə də, bu, onun türklərin dini-ictimai təfəkkürünün inkişaf mərhələləri sahəsindəki xidmətlərini kiçiltmir. Alimin *“Türk tarixi-dinisi”* əsəri türklərin dini dünyagörüşünün araşdırılması istiqamətində yazılmış mühüm elmi dəyəri olan araşdırmalardandır. Türklərin dini–mifoloji görüşlərini, əski dini şüurunun tarixi inkişaf prosesində keçdiyi mərhələləri lakonik şəkildə əks etdirən bu araşdırma haqqında Metin Ergün haqlı olaraq yazır ki, əsər türk tarixi, folkloru, türk din tarixi və türk ədəbiyyatı ilə maraqlananlar üçün mühüm qaynaqlardandır (Köprülü, 2005: 161). Metin Ekici göstərir ki, bu əsər *“Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər”*in (*“Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar”*) (Köprülü, 2013) davamı mahiyyətində olmaqla F.Köprülünün yazmaq istədiyi türk din tarixi ilə bağlı tədqiqatlarının ümumi modelidir. Digər tərəfdən, əski türk mədəniyyəti, dini dünyagörüş, folklor və s. kimi sosial-mədəni hadisələr dünyanın müxtəlif mənbələrində səpələnmiş halda olduğundan onların hamısını tədqiq etmək bir akademiyanın görəcəyi iş qədər çətinidir. Bundan başqa, türklərin dini həyatına aid mənbələrin həmin dövrdə tədqiq olunmaması, qaynaqların arxivlərdə öz araşdırıcısını gözləməsi və s. kimi məqamlar F.Köprülünün din tarixi ilə bağlı fundamental araşdırma ortaya qoymasına mane olurdu.

Türklərin qədim tarixə malik ilk dinləri isə Göy Tanrı inancıdır. Monoteist dini sistem olan Göy Tanrı dinində türklər bəzi etnoslar kimi bütə, ağaclara, səma cisimlərinə, ayrı-ayrı obyektlərə deyil, yeganə yaradıcı hesab olunan Göy Tanrıya tapınmışdılar. Onlar yerin-göyün yaradıcısı olan Göy Tanrının qüdrətinə inanmış, hər bir hadisənin onun iradəsi ilə baş verdiyinə şübhə etməmişdilər. Hətta onlar hansısa uğursuzluqlarını, müharibədəki məğlubiyyətlərini tanrının pozulmaz nizamına əməl etməmələrinin cəzası kimi qəbul edirdilər.

Nəhayət, onu deyə bilərik ki, türklərin digər dünyəvi dinlərlə təmasına qədər sitayiş etdiyi Göy Tanrı dininin şamanizmlə qarışdırılması, bəzən onun şamanizm kimi başa düşülməsi və s. qeyri-elmi yanaşmaların əsl səbəbini H.Güngör bu dinin ayrıca kitabının olmamasında, düzənli ibadətlərinin formalaşmamasında və dini bir sistem kimi təsnif edilməməsində görürdü (Güngör, 2013: 63-70).

İşin elmi nəticəsi. F.Köprülünün mərasim folkloru və onun bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə bağlı apardığı araşdırmalar, irəli sürdüyü mülahizələr türklərin əski dünyagörüşünün öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır və bu sahədə gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar üçün də zəmin rolunu oynayır.

İşin elmi yeniliyi. F.Köprülünün mərasim folkloru və onun bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi-nəzəri fikirləri təhlil olunmuş, həmin fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalə mərasim folkloru və onun bədii-estetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Köprülü F. (1989). Edebiyat araştırmaları. İstanbul, Ötüken, 470 s.
2. Köprülü F. (2014). Türk edebiyatı ders notları. İstanbul, 448 s.
3. Əlibəyzadə E. (2007). Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı, Elm, 187 s.
4. Xəlil A. (2014). Folklorşunaslığa giriş. Bakı, Elm və təhsil, 84 s.
5. Caferoğlu A. (1939). Azeri türk hayatında batıl itikatlar. İstanbul, 15 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] (2004). Bakı, Elm, 760 s.
7. Göyalp Z. (1923). Türk töresi. İstanbul, Matba-i Amire, 134 s.
8. Kaşğari M. (2006). Divani lüğət-it-türk: [4 cildə]. Bakı, Ozan, 400 s.
9. Şirvani Ə.S. (2005). Seçilmiş əsərləri: [3 cildə]. Bakı, Avrasiya Press, 286 s.
10. Axundov F.M. (2013). Seçilmiş əsərləri: [3 cildə]. Bakı, Şərq-Qərb, 240 s.
11. Köprülü F. (2005). Türk tarix-i dinisi. Ankara, Akçağ, 160 s.
12. Köprülü F. (2013). Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, Alfa, 556 s.
13. Güngör H. (2013). Türk dünyasında dini ve politik bir fenomen olarak tanrıcılık=tengriyanstvo. Ankara, turkish studies international periodical for the languages, literature and history of turkish or turkic volume 8/9, s. 63-70

